

Küresel çağın bütünleşme sorunları karşısında çokkültürcülük

Zafer Durdu*

Öz

Çokkültürcülük politikaları II. Dünya Savaşı sonrası Batı dünyasında ortaya çıkmıştır. modernitenin inşa ettiği sistemin en büyük aktörü olan ulus-devletin tek kültür, tek dil, ortak vatan, ortak idealler, ortak tarih gibi monist inşası homojen bir toplum hedefi gütmüştür. Ancak 1960'lardan itibaren modernitenin eleştirileri ile birlikte monist politikalar da tartışılmaya başlanmıştır. Uluslararası göçlerin etkileri, farklı etnik ve dinsel grupların kendi geleneklerini, kültürlerini yaşatma yönünde hak talepleri ulus-devleti zorlamaya başlamıştır. İşte çokkültürcülük böyle bir arka plandan hareketle ortaya çıkan ve farklı kimliklerin barış içinde bir arada yaşamasına imkan tanıyan adeta sihirli bir değnek gibi takdim edildi. 1980'lerle birlikte başladığı öne sürülen, 1990'larda da literatürde hakim hale gelen küreselleşme kavramı da çokkültürcü politikaları beslemiştir. Küreselleşmenin evrensellik, tek bir dünya, ortak Pazar gibi söylemleri çokkültürcülükle paraleldir. Her iki kavram da vaat ettikleri birlikte barış içinde yaşamı başarma konusunda sorunlar yaşamakta olup, toplumsal bütünleşmeyi tehdit eden riskleri arttırmıştır. Yaşadıkları toplumlarda azınlık konumunda olan etnik ve dinsel grupların tanınma talepleri demokratik ilkelerin de bir gereği gibi görünmekle birlikte, çokkültürcülük demokratik bir arada yaşamayı garanti etmekten uzaktır. Örneğin, Alman düşünür J. Habermas bu gerekçelerle anayasal yurttaşlık alternatifini daha doğru bulmaktadır. Küreselleşme bir yandan bütünleşmeye dair mesajlar ve imkanlar sunmakla birlikte farklı toplumsal kesimleri aynı zamanda parçalamakta, bölmekte, yereli küresel karşısında zaafa uğratmaktadır. Çokkültürcülük politikalarının da bu zaman sürecinin bir ürünü olduğu düşünüldüğünde modern devletin demokratik ilkelerinin boşluklarından sızdığı, politikada, eğitimde, kültürel birlikte, bütünleşmede birçok sorun odağı ortaya çıkardığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, çokkültürcülük, bütünleşme, kimlik, demokrasi

Multiculturalism in the face of integration problems of the global age

Abstract

Multiculturalism policies emerged in the Western world after the Second World War. The monist construction of the nation-state-the greatest actor of the system built by modernity-such as a single culture, single language, common homeland, common ideals, and common history pursued a homogeneous society. However, since the 1960s, with the criticisms of modernity, monist policies have also been criticized. The effects of international migration and the demands of different ethnic and religious groups to keep their traditions and cultures alive have begun to constrain the nation-state. Multiculturalism emerged from such a background and was presented as a magic wand that allows different identities to live together in peace. The concept of globalization, which is claimed to have started in the 1980s and became dominant in the literature in the 1990s, also fed multiculturalist policies. Discourses of globalization such as universality, a single world, and a common market are parallel to multiculturalism. Both concepts have problems in achieving the peaceful life they promised and have increased the risks that threaten social integration. Although the demands for recognition of ethnic and religious groups that are minorities in their societies, seem to be a requirement of democratic principles, multiculturalism does not guarantee democratic coexistence. For example, the German philosopher J. Habermas finds the alternative of constitutional citizenship as a more viable solution for these reasons. Globalization, on the one hand, offers messages and opportunities for integration, but also disintegrates and divides different social segments and weakens the local in the face of the global. Considering that multiculturalism policies are also a product of this

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
E-posta: zaferdurdu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0573-9715

time period, it is seen that the modern state has leaked from the gaps of the democratic principles, and it has created many problems in politics, education, cultural unification and integration.

Keywords: Globalization, multiculturalism, integration, identity, democracy

Giriş

Bu çalışmanın amacı modern devlet çatısı altında bir arada yaşayan ya da yaşamak zorunda olan farklı etnik, dinsel, kültürel grupların bir arada yaşama sorunlarını çözme iddiasıyla ortaya çıkan çokkültürcülük politikalarının arka planını, çözme iddiasında olduğu bütünleşme problemlerini ne oranda çözebileceği üzerinedir. Çalışma çokkültürcü politikaların çözüm üretme noktasında ciddi sorunlar yaşadığını, çözüm için daha radikal ve yeni açılımlara ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir. Örneğin anayasal yurttaşlık, radikal demokratik perspektifler gibi politikaların bir arada yaşama sorunlarına yönelik daha başarılı çözümler üreteceği düşünülmektedir.

İnsanlık tarihinin uzun arka planına bakıldığında toplumsal yaşamın insan açısından olmazsa olmaz olduğu görülmektedir. Binlerce yıllık bu süreçte topluluktan topluma doğru dönüşen yapı da bize daha karmaşık bir toplumsal yapı deneyimi yaşatmaktadır. Basitten karmaşığa doğru bu gidiş çeşitliliğin de artmasına neden olmuştur. Sosyal bilimler yazınında modernlik olarak adlandırılan yapı kabaca 16. yüzyıldan başlatılır. Örneğin Wallerstein (2004a), Modern Dünya Sistemi çalışmasında kapitalizm merkezli bir modernlik anlatısı sunar. Eski olandan, gelenekten kopuşa vurgu yapan Giddens (2004) gibi sosyologlar modernliği bir tür kopuş, devrimci bir süreç gibi de görürler. Tartışmayı toplumsal yaşam, kültür eksenine taşıdığımızda modernlik kendisinden önceki sürecin büyük katı yapılarıyla hesaplaşır ve geleneğe referans veren Tönnies'in tabiriyle topluluk tipi yapıdan topluma geçişi yapılandırır. Modernlik tek devlet (ulus-devlet), tek kültür, tek dil, ortak vatan, ortak idealler etrafında tüm halkı homojenize etme girişimidir. Bu yeni yapıda halk tek vücut olacak, bir ulusa dönüşecek ve modern sistemin en önemli meşruluk kaynağı olarak sistemin merkezinde olacaktı (Durdu, 2018, s. 61). Ancak modern toplumsal yapı da geleneksel toplumsal yapı ile karşılaştırıldığında tek ulus kimliği yaklaşımı nedeniyle birtakım problemleri de beraberinde getirdi. 20. yüzyıl önemli oranda modernliğin eleştirileri üzerinden ilerledi. Toplumsal yaşamın binlerce yıllık heterojen yapısı yok olmamıştı. Farklı etnik, dinsel gruplar kendilerine ait olduklarına inandıkları kimliklerine sarılmayı, yeni kuşaklara da söz konusu değerleri aktarmayı istiyorlardı. Böylece devletlerin göz ardı etmekte zorlandığı fiili bir durum ortaya çıktı: Farklılıkları "uyum" içinde bir arada yaşatmak nasıl mümkün olacaktı?

Modern toplumsal sistemin üst kimlik olarak tek bir kimliği merkeze alması zamanla heterojen kültürlü toplumlarda krizlere, öteki sorunun ortaya çıkışına neden oldu. 2. Dünya Savaşı sonrası dönemden itibaren kimliğin yükselişi, buna bağlı olarak da farklı kimliksel taleplere karşı devletlerin çözüm arayışları beraberinde geldi. Modernleşme etkisine giren, ulus-devlet biçimini benimseyen tüm toplumlarda görülen tek merkezli, tek kimlikli ve tek kültürlü inşa, beraberinde birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir. Özellikle 1960'lı yıllarla birlikte sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlayan modernite sürecine karşı tepkiler yeni arayışları da beraberinde getirerek modern toplum ve devlet yapısını esnetmeye, değiştirip-dönüştürmeye başladı. Bu dönemlerde ortaya çıkan postmodernizm, moderniteyi neredeyse tüm yönleriyle sorgulayarak ve eleştirerek tekil yapıyı ve ulus-devleti değiştirmeye zorladı. Postmodern eleştirilerle birlikte bastırılan, yok sayılan, tanınmayan toplulukların da sesi çıkmaya başlamış, birçok topluluk ve göçmen kimliklerini ve diğer haklarını kazanmanın yollarını aramaya başlamışlardır (Durdu, 2010, s. 34-35).

Ulus-devlet çatısı altında farklı etnik ya da dinsel grupları kontrol etme, yaşatma stratejilerini ele alan Somersan (2004) yasa zoruyla yalıtma (apartayd), ayrı yaşatma politikalarından, asimilasyona, oradan eritme potasına, mevsim salatası, çoğulculuk, entegrasyon gibi politikalara kadar geniş bir skaladan bahseder. Ancak bu politikaların çözüm

üretim noktasındaki başarısızlıkları, farklı kesimlerden gelen taleplerle önerilen çözümlerin örtüşmemesi yeni arayışları da beraberinde getirmiştir. Özellikle göçmen nüfusların yüksek olduğu ülkeler başta olmak üzere yeni bir politik araç olarak çokkültürcülük devreye sokulmuştur. Uluslararası göçlerin tüm dünyada artışı, imparatorlukların çöküşü, sömürgelerin bağımsızlaşması da yukarıda ismen zikredilen politikaların işlenmesini zorlaştırmıştır.

1. Çokkültürcülük nedir?

Çokkültürlülük kavramsallaştırılması da kullanılmakla birlikte, içeriği birtakım hakların talebi, mağduriyetlerin giderilmesi isteği gibi siyasal alana tekabül eden, ayrıca devletlerin ülkelerindeki farklı özelliklerde topluluklar için uyguladığı ya da uygulamadığı politikalarla ilgili olan bu olguyu çokkültürcülük biçiminde tanımlamak daha doğrudur. Çınar (2016, s. 11) kavramı, 1980'lerle birlikte modern toplum ve ulus devlete yönelik eleştirilerle ilişkilendirerek, küreselleşme sürecine vurgu yapmaktadır. Yürüşen (1998) ise kavramı toplumsal çeşitliliğin kolektif kimlikler aracılığıyla kamu alanına girmesi ile ilintilendirir. Söz konusu kamu alanına giriş siyasal metotlarla olduğu için çokkültürcülük bir değerler ve uygulamalar bütünüdür. Modood da (2014) çokkültürcülüğün aslen bir kimlik siyaseti olduğunu, olduğu gibi olmak veya mirasına sadık kalmak, ya da aynı etnik, soydan olanların kamu nezdinde tanınması için mücadele vermek olduğunu ifade eder. Ayrıca çokkültürcülük Modood'un kendi kullanım biçimine göre-özellikle Batılı ülkelerde-Batının dışından gelen göçmenlerin oluşturduğu azınlıklarla ilgili durumu ifade etmek için kullanılmaktadır.

Çokkültürcülük üzerine gelişen literatürde Kanada referans durumundadır. Kanadalı düşünür C. Taylor'a göre (2000, s. 71):

Çokkültürcülük, bazı kültürlerin öbürlerine zorla dayatılmasıyla ve bu dayatmaya itici güç oluşturan üstünlük varsayımıyla yakından bağlantılıdır. Batıdaki liberal toplumların bu açıdan çok suçlu oldukları düşünülmektedir; bu suçlama, kısmen onların sömürgeci geçmişlerinden, kısmen de nüfusları içinde kökenini başka kültürlerden alan bazı kesimleri marjinalleştirmelerinden gelmektedir.

Taylor, Quebec sorunu¹ olarak da bilinen sorundan hareketle çokkültürcülüğü farklı kültürlerin eşit değerde olduğunu herkesin kabul etmesi olarak görmektedir. Söz konusu kültürlerin ayrıca varlıklarını sürdürmelerine izin vermek bir yana bu kültürlerin de değerli olduklarını kabul etmemize vurgu yapmaktadır (Taylor, 2000, s. 72). Çokkültürcülük literatürünün bir diğer önemli ismi olan W. Kymlicka, kültür tanımına olan bakış açısıyla konuya bakarak şöyle diyor:

(...) Ben "kültür"ü "ulus" ya da "halk" ile eşanlamlı olarak kullanıyorum; yani kurumsal bakımdan az çok tam, belli bir toprak parçası ya da yurttan yaşayan, ayrı bir dili ve tarihi paylaşan, soy bağları olan bir cemaat olarak. Bu durumda bir devlet, eğer üyeleri ya farklı uluslara ait (çokuluslu devlet) ya da farklı uluslardan kopup gelmişse (çoketnikli devlet) ve bu olgu bireysel kimliğin ve siyasi hayatın önemli bir yanını teşkil ediyorsa, o devlet çokkültürlüdür. (Kymlicka, 1998, s. 49)

Kymlicka, çokkültürcülük tartışmasında ulusal ya da etnik azınlıkların ana toplum karşısında ezilmelerini ya da asimilasyonlarını engellemenin en önemli nokta olduğunu düşünmektedir. Bu yaklaşım, çokkültürcülüğün sınırlarının nerede başlayıp biteceğini, dilleri tanımanın, sınırları çizmenin ve güçleri bölüştürmenin en adil yolu hangisidir sorularına yanıt

¹Quebec sorunu, öncelikli olarak Quebeci'lerin kendi anadilleri olarak gördükleri Fransızca'nın kendi eyaletlerinde resmi dil olmasını talep etmeleriyle başlamış; sonraki süreçte bu talep Fransız yaşam biçimini içeren her şeyi içerecek tarzda genişlemiştir. Merkezi hükümet birtakım hakları anayasaya soktuğu halde Quebecilerin talepleri devam etmiş, iki kez referanduma gidilmesine neden olmuş ancak bağımsızlık talebi de bu referandumda reddedilmiştir. Böylece tam bir çıkmaz durum ortaya çıkmıştır. Liberalizmin de kurumsallaşmış olduğu bu ülkede liberalizmin karşılayamadığı kolektif hakları Quebeciler talep etmektedirler. Yani Quebec sorununda hem bireysel hakların korunduğu hem de kolektif hakların gözetildiği bir çözüm arayışı aranmaktadır (Müftüoğlu, A. (2003). Kültürcü liberalizmin anti-liberalizmi. *Toplum ve Bilim*, 96, s. 2173-2174).

aramaya çalışır. Bütün ulusal grupların, eğer isterlerse, ayrı bir kültür olarak varlıklarını sürdürülebilmeleri hakları olmalıdır. Demokratik bir toplumda nasıl ki çoğunluk ulus kendi dil ve kültürünün korunup, desteklenmesini sağlıyorsa aynı imkanlara azınlıklar da sahip olmalıdır (Kymlicka, 1998, s. 182). Böylece liberal sözleşmecî gelenek prensip olarak liberal teoriye sadık kalarak çoğunluk toplum karşısında azınlık grupların da haklarının korunabileceği bir model önermektedir. Kymlicka'ya göre çokkültürcülük yönündeki talepler, azınlık gruplarının üyelerinin toplumun merkezine girmek yönündeki isteklerinin bir göstergesidir ve bütünleşme ile ilgili bir probleme de yol açmazlar (Kymlicka & Norman, 2008, s. 213-14). Her ne kadar Kymlicka'nın yaklaşımı birçok eleştiri alsada da çokkültürcülük yazınında kavramsal çerçeveye kattığı açılımlar saygı ve değer görmektedir. Parekh (2002, s. 131-133) Kymlicka'nın yaklaşımında iki ana vurgu olduğunu belirtir: Birincisi, azınlıkların kültürlerini koruma hakkı vardır, çünkü kimlik insan gelişimi için çok önemlidir. İkincisi, adalet ilkesi gereğince azınlıklar da çoğunlukta olanlarla aynı haklara sahip olmalıdır. Ona göre azınlık bir ulusun çoğunluk ulustan hiçbir farkı yoktur. Bu nedenle de azınlıkların farklı kültürel birimler olarak kalma ve kendilerini yönetme hakkına sahip olmaları gerekir. Göçmenler söz konusu olduğunda ise Kymlicka farklı değerlendirmelerde bulunur ve bu gruplara geldikleri yeni topluma uyma çağrısında bulunur. Bu yüzden göçmenlere kültürlerini koruma hakkı vermekten yana değildir.

Kısaca tarif etmeye çalıştığımız üzere çokkültürcülük modern toplumsal sistemin Batılı hegemonlarının ulus-devlet formatının yaşadığı bütünleşme sorunlarına karşı bir panzehir olarak düşünülmüş bir ideolojidir. İdeolojidir çünkü, iddia ettiği eşitlik, özgürlük, bütünleşme, barış içinde bir arada yaşama hedeflerini gerçekleştirilememiştir. Çokkültürcülüğe eleştiriler kısmında daha ayrıntılı değineceğimiz üzere söz konusu kavramsallaştırma kimlik siyasetinin geçtiğimiz elli yıllık süreçteki parlatılmış bir versiyonudur. Kimlik siyaseti bilindiği üzere yaşam alanlarını kimliğe göre bölen, ayırıştırın, çatışma potansiyelini güçlü bir biçimde bünyesinde barındıran bir siyasettir. Toplumsal, siyasal ve gündelik yaşamı kimliklendirmek bütünleşme çabalarına katkı yapmaktan uzaktır. Berting'in (2018, s. 15) ifade ettiği gibi "kimlik talep eden kişilerin kendilerini içinde yaşadıkları topluma entegre etme gibi problemleri yoktur". Bu tespitten hareket ettiğimizde çokkültürcülük teorisi ya da pratiği iddia ettiği bütünleşmeyi başaramayacağı gibi bir arada ama iletişimsiz bir adacıklar topluluğu olarak yaşayan kolektif kimlikler inşa edecektir.

2. Çokkültürcülük kuramında iç tartışmalar

Çokkültürcülük ile ilgili yaklaşımlar kendi içlerinde tek bir hat oluşturmamaktadır. W. Kymlicka'nın ön planda olduğu liberaller ile-aslında kendilerini yine liberal gelenek içinde gören C. Taylor'un başını çektiği cemaatçiler (toplulukçular) iki ana gruptur. Bunun dışında çokkültürcülüğe alternatif geliştiren J. Habermas gibi düşünürler de mevcuttur. Liberaller kendilerini Kant, Locke ve S. Mill'in mirasçıları olarak görürler. Cemaatçiler ise Rönesans'ın cumhuriyetçi geleneği, Alman romantizmine dayanırlar. Liberaller adil olanın iyi olana önceliğini savunurlarken, cemaatçiler ise tam tersini savunurlar. Liberal tutumlar daha ahlaksal iken, cemaatçiler teleolojiktirler (Berten vd., 2006). 1970'li yıllar sonrası özellikle J. Rawls'ın Adalet Teorisi çalışması sonrası yukarıda bahsettiğimiz ayrılaşma yerleşmeye başladı. Rawls (2007, s. 79), "iyi düzenlenmiş toplum fikri" üzerinden gider. Ona göre iyi düzenlenmiş toplum şu özelliklere sahiptir: Birincisi, bu herkesin aynı adalet ilkelerini kabul ettiği bir toplumdur; ikincisi, bu toplumun temel siyasal ve toplumsal kurumları, bu kurumların işleyiş biçimi, mantığı kamusal olarak bilinir. Üçüncüsü, bu toplumun vatandaşları etkin bir adalet hissine sahiptirler ve bu nedenle de adil olarak gördükleri toplumun temel kurumlarına uygun hareket ederler. Rawls'a göre adil bir toplum herkesin eşit, özgür olduğu, temel haklarının ve özgürlüklerinin garanti altına alındığı bir temelden beslenir. Bir diğer ilkeye göre sosyal ve ekonomik eşitsizlikler herkesin yararına oldukları ve herkese açık konular sağladıkları ölçüde

kabul edilebilirler. Adalet, bu anlayışta hakkaniyete tekabül eder; bu ne komünizmin eşitlikçi toplumu ne de yalnızca fırsat eşitliğine dayanan “liberal” kapitalist toplumdur (Doytcheva, 2009, s. 45). Rawls’tan beslenen liberal gelenek işte bu ilkelere dayanır. Bireyin özerk ve bağımsız olduğu, bireyin ahlakiliğinden kendisinin sorumlu olduğu bir anlayışa ve devletin de tüm bunlar karşısında müdahil olmadığı, renk körü olduğu anlayışa dayanırlar.

Rawls’ın söz konusu yaklaşımına eleştiriler gecikmemiş, cemaatçi perspektif buradan biçimlenmiştir. Cemaatçilere göre Rawls özgürlük ve eşitlikle fazla ilgilenmiş, cemaatle yani toplulukla ise pek ilgilenmemiştir. Onlar devletin bu bireyci ve mükemmeliyetçi olmayan anlayışını indirgeyici bulurlar. Bireyin kendi kaderini kendisinin çizmesi anlayışı da tüm ortak değerlerin reddine varır. Ayrıca bu anlayış siyasal aidiyet duygusunun da parçalanmasına neden olur. Cemaatçiler bu eleştiriden hareketle bireyin ahlaki mükemmelliğinin onun özerkliğinde olmadığını ifade ederler. Siyasal meşruluk da toplumsal bir sözleşme üzerine değil, bir gelenek üzerine (örneğin ulusal) kurulur. Bu bakış açısı doğal olarak devletçidir (Berten vd., 2006, s. 16). Liberal geleneğin en güçlü temsilcisi konumunda olan Kymlicka, elde edilmiş siyasi hakları ve vatandaşlık haklarını koruyarak kültürel farklılıklara daha önemli bir yer açmaktadır. Ona göre bu politikalar “azınlık hakları” politikaları biçimini almalıdır. Böylece onların farklılıklarını geliştirmelerinin koşullarını sağlarız ve özel kimliklere saygıyı da garanti altına alırız (Doytcheva, 2009, s. 51). Cemaatçi kanattaki isim olarak Taylor ise liberal eleştiri ile işe başlar; “liberal toplum herhangi bir “iyi yaşam” seçeneğini kendisine temel almamalıdır. Liberal toplumun en önemli etiği, aslında “iyi”nin değil, “adil”in etiğidir. Bunun anlamı şudur: Liberal toplumun temel ilkeleri, bireylerin çatışan değerleri karşısında toplumun takınacağı tavırla ve bu çatışmada ne şekilde hakemlik yapacağıyla ilgilidir” (Taylor, 2006, s. 83). Taylor’un tavrı klasik liberalizmin eleştirisinden ve Rawls’ın iyi olanın önceliğine yaptığı vurguya karşı duruşa dayanır. Bu nedenle kendi ilkelerini eşitlik üzerine kurar.

Taylor iki çeşit politikadan bahseder; ilki hakların ve yetkilerin eşitlenmesini içeren bütün vatandaşların eşitlenmesini ön plana çıkaran evrenselci politika iken ikincisi; herkesin eşsiz kimliğinin tanınmasına dayanan tanınma ya da farklılık politikasıdır. İlk politika vatandaşların kendi aralarındaki farklılaşma biçimlerini görmez ve hepsine aynı muameleyi yapar. Farklılık politikası ise eşitlikçiliğe ulaşmak için ayrımların farklı muamele görmeleri gerektiğini kabul eder. Taylor, modern dönemde kimliğin önemli ve temel bir ihtiyaç olduğunu vurgulayarak farklılıkların eşit değerde ve eşit saygınlıkta olması gerektiğini ifade eder (Doytcheva, 2009, s. 57). Taylor’a göre ilk politika tek bir hegemonyacı kültür lehine işler. Bu durumda azınlıklar ya da bastırılmış kültürler yabancı bir biçime girmeye zorlanıyor demektir. Bu sistem Taylor’a göre sözde adaletlidir ve insanlık dışı davranmaktadır (Taylor, 2000, s. 55-56). Taylor, cemaatçi yaklaşımın liberal geleneği eleştirisindeki devletin müdahalesizliği, toplumun atomist bir bireycilik üzerinden organizasyonu noktalarına mesafelidir. Ona göre toplum tüm kültürlerin var olması, varlığını devam ettirebilmesi gibi konularda sorumluluk sahibidir.

Frankfurt Okulu’nun yaşayan önemli temsilcilerinden olan, müzakereci demokrasi modeli, İletişimsel Eylem Kuramı gibi sosyal teoriye önemli katkıları olan J. Habermas da kimlik, tanınma ve çokkültürcülük üzerine görüşler bildirmiştir. Habermas, cemaatçi yaklaşımın tezlerine mesafeli yaklaştığı *Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı* metninde konu ile ilgili kendi yaklaşımını ortaya koymaktadır. Habermas’a (2000, s. 121) göre:

Dinsel, ırksal ya da etnik farklılıklar ya da köprü kurulacak tarihsel-kültürel ayrılıklar derinleştikçe, sorun daha da büyür. Kendini kabul ettirme eğilimleri, ister tanınma savaşımı veren azınlığın güçsüz oluşu onları gerileyen bir konuma sürüklediği için, ister söz konusu azınlık, yeni kurulmuş bir kimliği dile getirmek üzere bilinç uyandırmak amacıyla kitleyi ayağa kaldırmak zorunda kaldığı için olsun, köktendinci ve ayrılıkçı karakter aldıkça, sorun daha da acılı olur.

Habermas, çokkültürcülük tartışmalarının olası problemleri, çetrefil hale gelebilecek yönlerine vurgu yaparak, sorunun zorluğuna işaret ettikten sonra hem Taylorcu cemaatçi

anlayışa hem de Kymlicka'nın benimsediği liberal perspektife mesafeli yaklaşır. Habermas'a göre farklı etnik grupların ve onların yaşam değer ve biçimlerinin eşit haklarla birlikte yaşayabilmesi için illaki kolektif haklar düzenlemesine ihtiyaçları yoktur. Demokratik bir hukuk devleti bu sorunları çözmede daha etkin olacaktır. Habermas ayrıca kültürlere bir bitki türü gibi bakmanın da sakıncalı olduğunu, ekolojik bakış açısıyla etnik ve dinsel gruplara bakılamayacağını belirtir. Anayasal devletin ayrıca yaşam dünyalarını yeniden üretmek konusunda kültürlere kesin bir garanti de veremeyeceğini ifade eden Habermas, kültürel devamlılığın ancak bir kültür kendi üzerine dönüşümlü hale gelir, kendisiyle eleştirel diyaloga açık olur, gelecek kuşaklara başka kültürlerden de öğrenme ya da başka kültür ve değerlere doğru tercihlerde bulunabilme yetisi kazandırabilirse mümkün olabileceğini düşünür. Neticede Habermas'a göre yasal garantilerle kültürler kendi varlıklarını koruyamazlar, bilakis olması gereken yabancılarla yeterince değiş tokuşa girmektir (Habermas, 2000, s. 130-131). Habermas'ın geliştirdiği kuram, durağanlığa ve bir grubun kimliğinin hiç değişmeden kalmasına, sabitlenmesine, korunmasına karşı çıkar. Farklı etnik ve ulusal kimlikleri barındıran çok uluslu devletlerdeki ayrımcı politikalara da bu nedenle karşı çıkmaktadır. Ayrılma ve self determinasyon gibi hakların kullanımında bu nedenlerle çok dikkatli olunmalıdır (Şan, 2005, s. 97). Görüldüğü üzere Habermas, kendi geliştirmiş olduğu iletişimsel eylem kuramının ve müzakereci demokrasi anlayışının sınırlarını da içeren bir anlayışı sürdürür. Eğer demokratik bir devlet bireyin yaşam alanını kolonileştirmez ise, bireyler kendi yaşam alanlarında özgürce bir araya gelir, örgütlenir ve sorun ya da beklentilerini kamusal alanda aşağıdan yukarıya doğru iletirse kolektif örgütlenmelere ya da kolektif kimliklere özel bir uygulama yapmaya da gerek kalmayacaktır. Habermas kimlik talepleri ile ilgili doğrudan bir çözüm, formül üretmekten ziyade olası sorunlarda çözümü garanti etmeyen ama birlikte yaşamayı mümkün kılan bir anayasal vatandaşlık anlayışını savunur.

3. Çokkültürcülüğe yönelik eleştiriler

Çokkültürcülük siyaseti farklı kesimlerden farklı tepkiler almıştır. Muhafazakarlardan, milliyetçilerden, solun farklı kesimlerinden ciddi eleştiriler dile getirilmektedir. Çokkültürcülüğe yönelik belki ana iddia modern siyasal sistemin temel bütünleşme kurgusu olan ulusal bütünlüğü zedelediğidir. Ulus-devletin zaafa uğratılmasına yol açtığı iddiasıyla da birlikte düşünmek gereken bu eleştiride farklı etnik ya da dinsel grupların hak talepleri tek bütünleyici kimliği parçalamaya yol açacaktır endişesi ön plandadır. Ayrıca Anık'ın (2012, s. 91) ifade ettiği üzere Batı'nın batı dışı toplumları zayıflatmak için kullandığı bir yaklaşım olarak da çokkültürcülük değerlendirilebilir. Ayrıca çokkültürcülüğün toplumdaki eşitsizlikleri pekiştirme olasılığı taşıdığını, yok etmeye çalıştığı kültürel farkları, ayrımcılıkları yeniden ürettiği de bir diğer iddiadır (Somersan, 2004, s. 137).

Çokkültürcülükle ilgili bir diğer eleştiri bu siyasetin bir tür kültürcülük oluşuna yöneliktir. Kültürleri yaşayan organizma gibi, kendi varlığı varmış gibi ve daha da önemlisi homojenmiş gibi gördüğü de önemli bir eleştiridir. Bu eleştiri bağlamında çokkültürcülük bir tür özcülük olarak karşımıza çıkar (Doytcheva, 2009, s. 118-120). Sosyal bilimlerin mantığı açısından bu sıkıntılı bir bakış açısıdır. Sosyal olanı sabitlemek demek diğer tüm süreçleri de standartlaştırmak, dondurmak demek anlamına geleceği için herhangi bir etnik ya da kültürel gruba sadece kendine özgü haklar düzenlemek söz konusu grubun üyelerinin de aynı kalışı anlayışını beraberinde getirecektir. Değişmenin çok daha hızlandığı 21. yüzyılda özcülük eleştirisi yerinde bir eleştiri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çokkültürcülüğe yönelik eleştirilerden birisi de bireyselci eleştiridir. Özellikle çokkültürcü uygulamaların da bir sonucu olarak uygulanan pozitif ayrımcılık (affirmative action) dahilindeki etnik kotalar aracılığıyla işe girenler ya da alınanlar ABD'de önemli eleştiri konusu olmuş, olumsuz tepkiler gelmiştir (Doytcheva, 2009, s. 125-126).

Çokkültürcülüğe yönelik sol eleştirilere bakıldığında, yaklaşımın ideolojik özüne vurgu yapıldığı görülür. Öncelikle Marksistlere göre kimlik biçimleri altyapı ürünüdür ve bu yüzden de tüm etnik ya da dinsel ayrımlar yapaydır. Kimlik ve etrafındaki oluşumlar sınıflı toplumun ürünüdürler (Anık, 2012, s. 91-92). Marksist anlayışa göre yapay olan etnik ayrımlar “girişimcilerin böl-yönet ilkesi çerçevesinde işçi sınıfını bölmede çıkarları olmakla birlikte, kapitalizmin yapısal özelliklerinin grup eşitsizliklerini belirlediği görüşü bu tezin kalbinde yer alan yapısal bir savdır” (Malesevic, 2019, s. 41-42). Çokkültürcülüğü bir ideoloji olarak değerlendiren sol bakışa göre asıl hedef ulus-devlet düzenini korumaktır ki bu nedenle çokkültürcülük bir tür milliyetçiliktir. Söz konusu süreç etnik azınlıkları sadece folklorik açıdan kabul eder, kültürel gruplar açısından bölüşüm ve paylaşım süreçlerinde herhangi bir iyileştirme ya da kazanım yoktur. Toplumsal eşitsizlik, dışlanma, ayrımcılık, ırkçılık ve diğer sınıfsal farklılıkları kültürel farklılıklara indirgediği iddia edilen çokkültürcülük (Kaya, 2005, s. 45) var olan statükoya dokunmayan, güçlüyü güçlü kılmaya devam eden, olası çatışma, yeni paylaşım ve hak taleplerinin de önünü tıkayan bir uyuşturucu işlevi üstlenmektedir.

Çokkültürcülüğe yönelik önemli itirazlardan birisi olarak karşımıza S. Zizek çıkar. Zizek’e (2001) göre çokkültürcülük ideolojidir; ona göre altta pusuda yatan sorun evrenselcilik sorunudur. Günümüzde modernliğin başındaki ulus inşa etme sürecinin tersi bir süreç söz konusudur: “Etnik olanın ulusallaştırılması” diyen Zizek, etnik olanın etnikliğinden arındırıldığını, bunun yerine “etnik kökler” arayışının ya da inşasının yenilendiği “ulusal olanın etnikleştirilmesi” süreci yaşadığımızı söyler. Zizek’e göre çokkültürcülük bu özellikleri ile küresel kapitalizmin ideolojisidir, yerel kültürlerle sömürgecinin sömürge halkına baktığı gibi bakar yani bir tür ırkçılıktır söz konusu olan. Ötekine saygı duyduğunu söylerken aslında yaptığı şey kendi üstünlüğünü beyan etmektir.

Çokkültürcülüğe yönelik eleştirilere söz konusu politikalar uygulandığında ortaya çıkacak ya da çıkması olası olan aşındırıcılığı da eklemek gerekir. Bu eleştiriye göre etnik ya da ırksal ayrımları tanımak böylesi taleplerin sürekli büyümesi, artması riskini doğuracaktır. Farklı cemaatleri çatışmacı bölünmelere ve rekabete sokarak toplumun kültürel olarak bölünmesine neden olabilir (Doytcheva, 2009, s. 126-127). Aşınma ile ilgili endişe ve eleştirilerin belki de en önemli yönü kimliklerin politize olmasının ortaya çıkaracağı sert iklimdir. Çok kültürlü, çok etnikli, çok kimlikli ya da birçok farklı dine mensup olan kesimlerin fazlaca olduğu toplumlarda siyasal alanın oyun kurucuları ve genel olarak devlet talepleri karşılamakta zorluk çekeceği gibi söz konusu gruplar arasındaki çatışma riski doğurabilecek uygulamalara izin vermek de yeni sorunları ortaya çıkarabilir.

4. Küresel çağda bütünleşme sorunları ve çokkültürcülük

1990’lı yıllarla birlikte sosyal bilimler literatüründe ciddi bir yer edinen kavram olarak küreselleşme ile ilgili birçok farklı tanım, açıklama biçimi, teorileştirme ve tartışma mevcuttur. McLuhan’ın (2014) belirttiği gibi insan ailesi artık “küresel bir köy” koşulları altında yaşamaktadır. Waters’a göre (2001) üçüncü bin yılda insan topluluğunun değişim biçimini anlamamızı sağlayacak anahtar kavram, Held ve diğerlerine göre (2008, s. 89) “kıtalar ve bölgeler arası etkinlik, etkileşim ve yetke kullanımıyla, akış ve şebekeler yaratan-hacmi, yoğunluğu, sürati ve etkileri açısından değerlendirilen-toplumsal ilişkilerin ve işlemlerin mekânsal örgütlenmesindeki dönüşümün cisimleştiği bir süreç veya süreçler kümesi”, Giddens’a göre (2004) modernliğin sonucu, Robertson’a göre (1999) hem dünyanın küçülmesine hem de bir bütün olarak dünya bilincinin güçlenmesine gönderme yapan bir kavramdır. Küreselleşme kavramı ile ilgili tanımlamalarda Castells (2005) birbiriyle bağlantılı düğümler dizisi olan bir ağ toplumu ifadesini kullanırken, Bauman’a göre küreselleşme (1999) dünya meselelerinin belirsiz, kuralsız ve kendi başına buyruk doğasıdır; bir merkezin, bir kontrol masasının, bir yönetim kurulunun, bir idari büronun yokluğu demektir. Beck’e (2006) göre ise, ulus-ötesi aktörlerin egemen ulus-devletlerin altlarını oydukları ve bu devletlerin krizle

karşılaştıkları süreçleri içeren bir risk toplumdur. Tanımlar ve bakış açılarına dair örnekler çok daha arttırılabilir. Görüldüğü üzere küreselleşme ile ilgili oldukça farklı bakış açıları olmakla birlikte ortak temalar da vardır. Bu anlamda küreselleşme genel olarak bize göre Wallerstein'in Modern Dünya-Sistemi (2004a) çalışmasından da hareketle kapitalizm ile birlikte başlatılabilecek, tüm dünyayı kapsayan, yeni bir işbölümü, yeni tabakalaşma biçimleri, yeni siyasal bütünleşme modeli içeren modernliğin altyapısından beslenen, modernliğin üzerine inşa olan, ancak modernliğin daha komplike bir yeni biçimidir. Wallerstein (2004b, s. 123) küreselleşmeyi gerçekliğin muazzam derecede yanlış bir okuması olarak değerlendirir ve aslında bir geçiş çağında olduğumuzu da belirtir.

Küreselleşme ile ilgili büyük bir tartışmanın olduğu görülmektedir. Held ve McGrew (2008) *Büyük Küreselleşme Tartışması* metinlerinde küreselleşmenin taraftarı olanlardan karşıtlarına, küreselleşmenin sona ermekte olduğunu iddia eden gözlemcilerle varana değin iddiaları değerlendirirler. Küreselleşmenin inşa ettiği dünya düzeni ile ilgili eleştirel değerlendirmelerdeki ilk tespit ulus-devletin ortadan kalkmakta ya da etkisizleşmekte olduğudur. Bu iddiaya göre devlet artık tek başına egemenliğini sınırları içerisinde dahi işletmemektedir. Bir diğer iddia ise ekonomiktir. Küreselleşme kapitalizme hizmet eden, liberal değerlerin bugüne ait bir versiyonu, emperyalizmin yeni bir formudur. Bu bağlamda çok uluslu şirketler dünya ekonomisinde güç merkezi olmakta, sermaye bir ülkeden diğerine akmaktadır. Sınırların geçirgenliği sermaye açısından kalmamıştır. Ekonomik tespitlerle bağlantılı bir diğer önemli unsur ise tabakalaşmadır. Küresel ekonomik düzen çok büyük eşitsizlikler üretmekte olduğundan dolayı zengin daha zengin, yoksul daha yoksul hale gelmektedir. Toplumsal ve kültürel etkiler açısından da tek bir evrensel kültürün oluşturulmasına hizmet eden, bu kültürün de Batı kültürü olduğunu ifade eden pek çok çalışma vardır.

Küreselleşme ile ilgili bir diğer konu da küreselleşmenin kaçınılmaz bir süreç olup olmadığı, durdurulmasının imkanları ve sona erip ermediğidir. Küreselleşmeyi durdurulamaz şekilde ilerleyen bir süreç olarak görenlerin de görmeyenlerin de olduğunu belirten Ritzer (2011), artık hiçbir şey yapılamayacağını düşünen, "kontrolden çıkmış bir dünya"dan bahsedenler olduğunu belirtmekle birlikte kendisi hiçbir toplumsal sürecin durdurulmaz olmadığını belirtmektedir. Karşı kutupta olanlar da süreci tamamen durdurabilmenin imkanı olduğunu düşünmektedir. Pek çok aktivist, küreselleşme karşıtı gruplar küreselleşmenin taşıdığı hastalıklara işaret eder ve daha fazlası yapılabilir, yapılmalıdır demektedir. Küreselleşmenin gelir dağılımında eşitsizlik, tüketim kültürünün insan yaşamlarının merkezine konması, üçüncü dünya ülkelerinin gittikçe yoksullaşması, sosyal güvenliğin azalması, sosyal devlet fonksiyonlarının giderek ortadan kalkması biçimindeki olumsuz değişikliklere yol açtığına (Çımrın, 2009, s. 196) dair tespitler bu bağlamda ele alınabilir. Küreselleşmenin sona ermekte olduğuna dair yorum ve tahminler de söz konusudur. Özellikle 21. yüzyılın ticarete, siyasette sertleşmesi, ekonomik krizlerin küreselleşmesi, ırkçı ve dinci sağın dünyanın birçok coğrafyasında yükselişi, ABD-Çin arasındaki ticaret savaşları, 2019 sonlarında başlayıp hala devam eden COVID 19'un tüm dünyaya etkileri gibi bir dizi gerekçelendirme küreselleşmenin bittiği tartışmasını beslemektedir. Turner ve Khondker (2019) dört temel nedenden dolayı bu teze katılmamaktadır. İlk olarak küresel ticaret savaşlarıyla dahi tedarik zincirlerinin küreselleşmesinin, üretim ve yatırımın dışarı akışının ve emek pazarının küreselleşmesinin kolayca geri döndürülmesi zordur. İkincisi, insan hakları ve insani yardım ajanlarının yaygınlaşması uluslararası destek görmeye devam etmekte ve enternasyonalizmi savunan sivil toplum hareketleri tarafından desteklenmektedir. Üçüncüsü, uluslararası anlaşmalar, ulusal toplulukların SARS, Ebola, HIV/AIDS, enflüanza, sıtma ve vb. hastalıkların küresel yayılmasından korunmasında elzemdir. Dördüncüsü, aynı hatlar üzerinde, habitatın küresel yıkımı ve çevresel kirlilik ile iklim değişikliği küresel çözümler gerektirmektedir. Tüm bunlar küreselleşme süreçlerinin değişmekle birlikte ortadan kalkmayacaklarını düşünmek için iyi

sebeplerdir. Onlara göre küreselleşmenin dinamikleri büyük güçlerin yükselişi ve düşüşü ile değişmeye devam edecektir.

Küreselleşme literatürünü ve etkilerini böylesi kısa bir metinde ele almak oldukça zordur. Bu çalışmanın böyle bir iddiası da yoktur. Kimlik, kültür ve tanınma, çokkültürcülük tartışmaları açısından bakıldığında küreselleşme sürecinin uluslararası göçleri daha da hızlandırdığı, insanların, metaların ve her türlü bilginin çok daha hızlı yer değiştirebildiği, modernliğin ürettiği kurum ve toplumsal düzenlerin iyi işlemede sorunları arttırdığı görülmektedir. Turner ve Khondker'in (2019, s. 97) ifadesine göre küreselleşmenin önemli sonuçları arasında kültürel melezlik, karmaşıklık ve çeşitlilik gelmektedir. Ayrıca kimlik siyaseti ve dinsel milliyetçilik de bu sürecin bir uzantısıdır. Etnik kimlik siyaseti, çokkültürcülük ve çokuluslu toplumların büyümesiyle daha da karmaşık hale gelmiştir. Söz konusu karmaşıklık 1648 sonrası oluşmaya başlayan modern ulus-devlet sürecini ve onun düzenini aşındırmaya başlamış, ancak tam olarak da bunu başaramadığı gibi olumsuz tepkiler de gecikmemiştir. Özellikle 11 Eylül 2001'deki ABD'ye yönelik saldırı sonrası batı dünyasında ötekine dair şüpheler, çokkültürcü siyasetin zaten sorunlu olan meşruluğunu daha da zedeledi. Çokkültürcülüğün ölümü tezleri dillendirilmeye başlandığı gibi pek çok ülke çokkültürcü politikaları sınırlama yoluna gitti. Bu anlamda hem küresel sürecin kontrolsüzlüğü ve karmaşası, küreselleşmenin birbiri ile tek düze olmayan etkileri ve sonuçları tarihin nereye doğru evrilmekte olduğunu öngörmeyi de zorlaştırmaktadır. Küresel süreç bir yandan bütünleşmeye dair mesajlar ve imkanlar sunmakla birlikte öte yandan parçalamakta, bölmekte, yereli küresel karşısında zaafa uğratmaktadır. Çokkültürcülük politikalarının da bu zaman sürecinin bir ürünü olduğu düşünüldüğünde modern devletin demokratik ilkelerinin boşluklarından sızdığı, politikada, eğitimde, kültürel birlikte, bütünleşmede birçok sorun odağı ortaya çıkardığı görülmektedir.

Sonuç

Çokkültürcülük, modern ulus devletinin bütünleşme perspektifinin ortaya çıkardığı bütünleşme sorunlarına çözüm arayışıdır. Etnik soykırım, ayrı yaşatma, asimilasyon gibi politikalara göre daha "ileri" daha demokratik bir içeriğe sahiptir. Ancak çokkültürcülük bugünün küresel dünyasının akışkan, hızlı ve dinamik dünyasında tüm kültürel, etnik ya da dinsel grupların eşit ve demokratik bir arada yaşama taleplerine cevap verememektedir.

Herhangi bir ülkeye sonradan gelen, ya da dışarıdan gelenlerin geldikleri toplumda nasıl karşılanacağı, o ülkenin tarihsel, kültürel, ekonomik ve politik tercihleri ile ilgilidir. Bu tercihler de sabit olmayıp değişiklikler içerebilir. Modernliğin son beş yüzyılda inşa ettiği düzenin bozulmakta olduğu tezleri uzun zamandır dillendirilmektedir. Küreselleşme adı verilen süreç de bu 'bozulma' sürecini hızlandıran, ancak yerine kurulacak olanın da tam olarak belirsiz olduğunu gösteren bir deneyimi göstermektedir. Çokkültürcülük politikalarının etnik ve dinsel, kültürel gruplara tanıdığı ayrıcalıklar, farklı kimliklerdeki alt kültürel grupların talepleri karşısında devletlerin verebileceği cevaplar olmakla birlikte, söz konusu talepler karşılandığında zaman zaman birbiriyle zıt özelliklerdeki taleplerin bir arada barış içinde yaşaması zor olacaktır. Ayrıca devletlerin toplumlar olarak farklı halklara ayrılarak tanınması, kendi kendini yönetme hakkı verilmesi de Akça ve Vurucu'nun (2010, s. 27) ifade ettiği üzere vatandaşlığın iki katman arasında bölünmesine, grup içinde milliyetçi aktörlerin özerklikten bağımsızlığa doğru gitmesine neden olabilir. Çokkültürcülük farklılıkları bir arada yaşatmayı idealleştirmekle birlikte, bir arada yaşayanların aralarındaki ilişkileri, etkileşimleri nasıl olacaktır sorusuna yanıt vermekte zorlanmaktadır. Böylesi bir durumda farklı kimlikler adacağı olarak bu gruplar birbirinden yalıtılmış halde yaşayacak ya da farklılıkların yaşatılması esnasında gerilimler ortaya çıkacaktır (Durdu, 2010, s. 47). Modern dünyanın inşası sonrasında en ideal yönetim biçimi olarak karşımıza çıkan demokrasi açısından da konu ele alındığında çokkültürcülük hakları merkeze alıyor gibi görünmekle birlikte farklı hakların bir arada

yaşamının tam olarak yolunu üretememiştir. Çokkültürcülüğü kurtarıcı bir reçete, makyajlı bir birlikte yaşama naifliğinden kurtarmak, küresel çağın birbirinden farklı yönlerine giden kültürel ve siyasal etkilerini de göz ardı etmeden, radikal demokrasi kuramlarındaki (müzakereci demokrasi, agonistik demokrasi vb.) etkin ve katılımcı yurttaş olarak bireyleri ve toplumsal kategorileri muhatap birimi almak bize göre daha demokratik ve bütünleşmeci bir tavır olacaktır.

Radikal demokrasi yaklaşımının çokkültürcü politikalara göre daha etkin bir bütünleşme sağlayacağına dair iddiamızın gerekçeleri öncelikle kuramın görece yakın zamanlarda ortaya çıkması ile başlatılabilir. Söz konusu demokrasi anlayışı klasik liberal demokrasinin eleştirileri üzerinden dizayn edilmiş olan, bireyi aktif ve etkin bir yurttaş olarak gören, örgütlü, sivil toplumun içinde olan bir profilde görür. Radikal demokrasi kuramlarındaki birey aslında bencil, tekil bir birey değildir. Söz konusu birey aslında bir “özne”dir. Kendi çıkarının peşinde koşmaktan ziyade ortak çıkarı arar. Herhangi bir karar bireyin kendi beklentisi yönünde kabul görmese bile karar süreci rasyonel süreçlerle onaylandığı için rıza gösterilir. Radikal demokrasi yaklaşımının özü eşitler arası özgürlük mücadelesi olduğu için küresel çağda karşımıza çıkan etnik, dinsel ya da kültürel bütünleşme sorunları karşısında daha güçlü bir duruştur.

Kaynakça

- Akça, G. & Vurucu, İ. (2010). Çok kültürlülük tartışmaları, toplumsal bütünlük kaygısı ve yeniden milletleşme (Kazakistan Halkı Asamblesi örneği). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 13-42.
- Anık, M. (2012). *Kimlik ve çokkültürcülük sosyolojisi*. İstanbul: Açılımkitap.
- Bauman, Z. (1999). *Küreselleşme* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, U. (2006). Küreselleşme nedir? (K. Bülbül, Ed.), *Küreselleşme Okumaları* (s. 215-226) içinde. Ankara: Kadim Yayınları.
- Berten, A., Silveria, P. & Pourtois, H. (2006). Genel giriş. A. Berten, P. Silveria & H. Pourtois (Der.), *Liberaller ve cemaatçiler* (s. 9-23) içinde. Ankara: Dost Kitabevi.
- Berting, J. (2018). *Kimlik siyaseti, krizler, inşalar, aktörler* (H. İnaç, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür, birinci cilt, ağ toplumunun yükselişi* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çınar, A. (2016). *Çokkültürlülük efsanesi*. Bursa: Sentez Yayınları
- Doytcheva, M. (2009). *Çokkültürlülük* (T. A. Onmuş, Çev.). İstanbul. İletişim Yayınları.
- Durdu, Z. (2010). Küresel siyaset ve çokkültürcülük. *Yakındoğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 27-50.
- Durdu, Z. (2018). *Türkiye’de modern düşünce ve toplumsal yapı*. İstanbul: Doğu Kitabevi
- Giddens, A. (2004). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Habermas, J. (2000). Demokratik anayasal devlette tanınma savaşımı (M. H. Doğan, Çev.). A. Gutman (Der.), *Çokkültürcülük* (s. 113-145) içinde. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J. (2008). Küreselleşmeyi yeniden düşünmek (M. C. Çelebi, Çev.). A. Held & A. McGrew (Haz.), *Küresel dönüşümler* (s. 88-96) içinde. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Held, D. & McGrew, A. (2008). Büyük küreselleşme tartışması (M. C. Çelebi, Çev.). D. Held & A. McGrew (Haz.), *Küresel Dönüşümler* (s. 7-69) içinde. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Kaya, A. (2005). Avrupa Birliği Bütünleşme sürecinde yurttaşlık, çokkültürcülük ve azınlık tartışmaları: Birarada yaşamının siyaseti. A. Kaya & T. Tarhanlı (Der.), *Türkiye’de çoğunluk ve azınlık politikaları* (s. 35-57) içinde. İstanbul: Tesev Yayınları.
- Kökalan, Ç. F. (2009). Küreselleşme, neo-liberalizm ve refah devleti ilişkisi üzerine. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 23, 195-203.
- Kymlicka, W. (1998). *Çokkültürlü yurttaşlık* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Kymlicka, W. & Norman, W. (2008). Vatandaşın dönüşü: Vatandaşlık kuramındaki yeni çalışmalar üzerine bir değerlendirme. A. Kadioğlu (Haz.), *Vatandaşlığın Dönüşümü* (s. 185-217) içinde. İstanbul: Metis Yayınevi.
- Malešević, S. (2019). *Etnik sosyoloji* (T. P. Tacoğlu & A. Güler, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- McLuhan, M. (2014). *Gutenberg galaksisi: Tipografik insanın oluşumu* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Modood, T. (2014). *Çokkültürcülük, bir yurttaşlık tasarımı* (İ. Yılmaz, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü yeniden düşünmek: Kültürel çeşitlilik ve siyasi teori* (B. Tanrıseven, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal liberalizm* (M. F. Bilgin, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ritzer, G. (2011). *Küresel dünya* (M. Pekdemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Robertson, R. (1999). *Küreselleşme* (Ü. H. Yolsal, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Kitabevi.
- Somersan, S. (2004). *Sosyal bilimlerde etnisite ve ırk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şan, M. K. (2005). Farklılık ve çokkültürlülük siyasetleri üstüne bir deneme. *Milel ve Nihal*, 3(1-2), 69-117.
- Taylor, C. (2006). Yanlış anlaşmalar: Cemaatçi-liberal tartışması (Ç. Tanyar, Çev.). A. Berten, P. Silveira & H. Pourtois (Der.), *Liberaller ve cemaatçiler* (s. 77-104) içinde. Ankara: Dost Kitabevi.
- Taylor, C. (2000). Tanınma politikası (Y. Salman, Çev.). A. Gutman (Der.), *Çokkültürcülük* (s. 42-84) içinde. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Turner, B. S. & Khondker, H. H. (2019). *Küreselleşme, Doğu ve Batı* (S. Özdemir, Çev.). Ankara: Koyusiyah Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2004a). *Modern dünya sistemi Cilt 1: Kapitalist tarım ve 16. yüzyıldan Avrupa-dünya ekonomisinin kökenleri* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein, I. (2004b). *21. yüzyılda siyaset* (T. Doğan & E. Abadoğlu, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Waters, M. (2001). *Globalization*. Taylor & Francis e-Library.
- Yürüşen, M. (1998). *Çeşitlilikten özgürlüğe çokkültürlülük ve liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Zizek, S. (2001). Çokkültürlülük ya da çok uluslu kapitalizmin kültürel mantığı. *Defter*, 44, 145-175.